

Gènere, ús del temps i geografia: un estat de la qüestió*

Maria Prats i Ferret

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: setembre 1997

Data d'acceptació: setembre 1997

Resum

En primer lloc, aquest article fa un breu resum de quin ha estat el paper de la geografia en els estudis sobre el temps: des de la geografia del temps de Hägerstrand i els seus precedents, fins a la cronogeografia. La segona part està dedicada a fer un repàs d'aquells treballs que han combinat l'estudi del temps amb una perspectiva de gènere i molt especialment aquells que s'han ocupat del temps de les dones en el marc de l'estudi de la vida quotidiana a les ciutats.

Paraules clau: temps, gènere, vida quotidiana.

Resumen. *Género, uso del tiempo y geografía: un estado de la cuestión*

En primer lugar, este artículo hace un breve resumen de cual ha sido el papel de la geografía en los estudios sobre el tiempo: desde la geografía del tiempo de Hägerstrand y sus precedentes, hasta la cronogeografía. La segunda parte se dedica a hacer un repaso de aquellos trabajos que han combinado el estudio del tiempo con una perspectiva de género y muy especialmente de aquellos que se han ocupado del tiempo de las mujeres en el marco del estudio de la vida cotidiana en las ciudades.

Palabras clave: tiempo, género, vida cotidiana.

Résumé. *Genre, emploi du temps et géographie: un état de la question*

D'abord, cet article présente un résumé de la fonction de la géographie dans les études concernant le temps: dès de la géographie de l'époque de Hägerstrand et ses prédecesseurs jusqu'à la chronogéographie. La deuxième partie est une présentation des travaux qui ont combiné l'étude du temps et une perspective de genre, et notamment, de ceux qui sont consacrés au temps des femmes dans le cadre de l'étude de la vie quotidienne dans les villes.

Mots clés: temps, genre, vie quotidienne.

* Aquest article és una versió resumida del tercer capítol de la tesi doctoral *Temps i vida quotidiana de les dones de Barcelona*, dirigida per la Dra. M. Dolors Garcia Ramon i llegida al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona l'abril de 1997.

Abstract. *Gender, use of time and geography: a report of question*

This paper first presents a summary of the role of geography in time studies: from Hägerstrand's time-geography and its precedents to cronogeography. The second part provides an overview of those works which study time from a gender perspective, particularly those addressing the topic of women's time and everyday life in urban environments.

Key words: time, gender, everyday life.

Sumari

El primer objectiu d'aquest article és fer un breu balanç de l'aportació de la geografia als estudis sobre el temps. En una segona part es destaquen aquells treballs que han abordat aquest estudi del temps des d'una perspectiva de gènere. Tanmateix, encara que l'objecte de l'article sigui l'estudi del temps en el marc de la geografia, s'ha cregut oportú reconèixer prèviament el fet que hi ha moltes altres disciplines que també hi han contribuït: la sociologia, l'antropologia, la biologia, la psicologia, la història, l'economia o fins i tot la filosofia o la física. D'aquest ampli ventall d'aportacions, destaquem sobretot els treballs que, principalment des de la sociologia, han relacionat l'estudi del temps amb els conceptes de gènere, ciutat o espai urbà i vida quotidiana, entre altres.

La sociologia del temps es troba molt ben representada en les darreres antologies publicades sobre aquest tema (Hassard, 1990; Tabboni, 1990; Ramos Torre, 1992). A més d'aquests treballs de caire recopilatori, són molt útils i interessants les diverses monografies aparegudes sobre l'estudi del temps, com les de Norbert Elias (1989) i Barbara Adam (1990; 1995). La revista *Time & Society* és també, des de 1992, una referència imprescindible pels sociòlegs i sociòlogues interessats en l'estudi del temps.

La geografia i l'estudi del temps

Un cop ens centrem en l'àmbit de la geografia i comencem per cercar el concepte de temps als diccionaris de geografia en general (Diccionario, 1986; Clark, 1987; Small i Witherick, 1987; Merenne, 1990; Brunet, Ferras i Théry, 1992), veiem que gairebé sempre es despatxa referint-lo al temps meteorològic o atmosfèric, sense ni tan sols mencionar l'existència de la geografia del temps, tret d'algunes excepcions (Bailly, Ferras i Pumain, 1992). Els dic-

cionaris que acoten la seva cobertura a la geografia humana, i sobretot els de llengua anglesa (Johnston, Gregory i Smith, 1990), ja parlen de geografia del temps, així com també de cronogeografia.

Enric Mendizàbal (1993, 1996) ens recorda com l'estudi del temps en geografia ha estat tradicionalment lligat a dos tipus d'enfocaments. L'estudi del temps com a temps històric ha estat lògicament al centre dels treballs de **geografia històrica**, però també ha estat present en molts treballs de la geografia tradicional quan s'estudien l'evolució d'un paisatge o un determinat territori a través del temps. Paral·lelament, les monografies produïdes per la **geografia regional** han prestat una especial atenció al pas del temps, tant pel que fa als canvis en el territori, com pel que fa a l'estudi dels canvis estacionals que afecten l'activitat humana de manera cíclica, especialment en el món rural. Paul Claval (1992, p. 82) recorda també aquest lligam amb la tradició geogràfica, assenyalant com la geografia del temps entronca amb la tradició de l'anàlisi dels *gèneres de vida*.

Els treballs de Hägerstrand i l'Escola de Lund sobre la geografia del temps —que s'especifiquen més endavant— han estat decisius en la incorporació de la dimensió temporal a l'anàlisi geogràfica. L'han revaloritzada en considerar la imprescindible per a l'anàlisi de l'activitat humana, conjuntament amb la dimensió espacial. Als manuals de geografia humana hi ha casos en què la referència a la geografia del temps és molt breu o citada com de passada (Claval, 1984; Johnston, 1986), però en d'altres podem trobar capítols sencers o apartats de capítol dedicats íntegrament a la geografia del temps o a la cronogeografia (Bailly i Beguin, 1982; Bailly, 1984; Gregory i Urry, 1985; Cloke, Philo i Sadler, 1991; Unwin, 1995). A partir dels anys vuitanta i fins a l'actualitat trobem també referències al tema del temps de la vida quotidiana de la població en alguns manuals de geografia urbana (per exemple, Herbert i Johnston, 1979; Claval, 1981, p. 271; Knox, 1994, p. 283) o de geografia social (Cater i Jones, 1989).

La celebració del 28è Congrés Internacional de Geografia a la Haia, l'agost de 1996, va permetre constatar que l'interès de la geografia per l'estudi del temps segueix ben viu. El Grup de Recerca sobre Geografia del Temps hi va organitzar un seguit de sessions conjuntament amb la Comissió de Geografia i Gènere, factor que va afavorir que moltes de les contribucions fessin confluïr tots dos temes (IGU, 1996).

La geografia del temps, les aportacions de Hägerstrand i l'Escola de Lund

Pràcticament tothom està d'acord a assenyalar Torsten Hägerstrand com a principal promotor de la introducció plena dels estudis sobre els temps en la geografia. A més del model espai temps pròpiament dit, aquest autor ha fet també altres aportacions de caràcter més general, però que hi estan molt relacionades (Hägerstrand, 1991a, original 1970; 1991b, original 1989). En podem destacar dues: la pertinença de l'estudi de la qualitat de vida, la preocupació per l'estudi de l'ésser humà com a individu, com a unitat bàsica de recerca i,

d'altra banda, la seva vocació integradora, l'interès per una perspectiva global que permeti analitzar i interpretar la realitat (Hägerstrand, 1976).

A més dels seus propis escrits, la presentació, en versions més o menys resumides, de la geografia del temps o del model espai temps de Hägerstrand es troba en moltíssimes obres de caràcter geogràfic o d'altres ciències socials, sovint acompanyada de les corresponents valoracions crítiques (Palm i Pred, 1985, original 1974; Pred, 1977 i 1984; Johnston, Gregory i Smith, 1990; Díaz Muñoz, 1991; Mendizàbal, 1993, 1996).

En un article de 1970 Hägerstrand introdueix els conceptes de *path*, trajecte o trajectòria, i de *constraint*, limitació, restricció o constrenyiment. Rebutja fer una definició del concepte de trajectòria, sigui una trajectòria vital o una trajectòria a curt termini, de dies o setmanes; Hägerstrand opta per fer-ne una definició en negatiu, parteix de la definició de les limitacions.

Hägerstrand (1991a, original 1970) distingeix tres grans grups de limitacions: les de capacitat, les d'ajustament i les d'autoritat. Les limitacions de capacitat són les que limiten les activitats de l'individu a causa de la seva constitució biològica, per exemple la necessitat de dormir o de menjar, que forçosament condicionen la resta d'activitats o bé la distància que l'individu pot recórrer en un temps determinat. Les limitacions d'ajustament defineixen on, quan i per quant temps els individus es poden reunir amb altres individus, eines i materials, per consumir i negociar. Finalment, les limitacions d'autoritat les relaciona amb els *dominis* o àrees de control que estan sota control d'algú per protegir-ne els recursos i on l'accés és restringit per determinades condicions.

És en el marc d'aquest conjunt de limitacions, que es dibuixen les trajectòries o els trajectes possibles. De la combinació de tots dos conceptes i en analitzar la societat des d'una perspectiva espai temps, s'observen dos sistemes d'interacció; la xarxa de trajectòries vitals individuals, d'una banda, i el conjunt de les limitacions, de l'altra. És també molt interessant la distinció que fa entre activitat real i activitat potencial dels individus, la diferència entre les quals seria també determinada pel paper de les diferents limitacions.

A més d'aquests dos conceptes principals, Hägerstrand desenvoluparà també els conceptes de projecte, projectes dels individus que requereixen espai i temps per poder ser realitzats, així com el concepte de diorama (Hägerstrand, 1982). La notació gràfica del model espai temps ha estat una de les aportacions més valorades, ja que omple un buit sobre el qual no hi havia cap altra proposta i de seguida es considerarà innovador i funcional.

Pel que fa a la utilització del model espai temps en la pràctica de la geografia i de la planificació, hi ha hagut experiències diverses: en la planificació urbana, la producció econòmica i el mercat laboral, sistemes de transport i fins i tot en l'execució política. Alguns exemples d'aquesta aplicació de la geografia del temps es troben exposats en un número especial que la revista *Economic Geography* va treure el 1977, editat per Allan Pred (Martenson, 1977; Ellegard, Hägerstrand i Lenntorp, 1977; Tornqvist, 1977). Un altre recull interessant d'aquestes aportacions el trobem en el segon volum de la sèrie editada per

Carlstein, Parkes i Thrift (1978b). Més recentment i en un àmbit molt més pròxim, podem trobar altres exemples d'aplicació de la geografia del temps en el marc d'una experiència didàctica (Díaz Muñoz, 1991). De fet, els estudis sobre política regional a Suècia, a través d'una sèrie d'encàrrecs governamentals, van ser el context que va propiciar l'aprofundiment del tema del temps per part de Hägerstrand, tal com ell mateix s'encarrega de recordar (Hägerstrand, 1991b, original 1989).

Tots aquests treballs de Hägerstrand i dels seus deixebles han generat un cert debat dins de la geografia i també en altres camps de les ciències socials, tant per la valoració que se'n fa, com per les divergències que apareixen a l'hora de classificar la geografia del temps en un determinat corrent de pensament més general. A la revista *Progress in human geography* el tema ha estat objecte de polèmica més d'un cop, per exemple a inicis dels anys vuitanta en una discussió entre Alan Baker, Nigel Thrift i Allan Pred sobre la geografia històrica (Baker, 1979 i 1981; Thrift i Pred, 1981).

Una altra front de crítica a les teories de Hägerstrand sobre el temps és la que, des d'un enfocament de gènere, ha protagonitzat Gillian Rose. Aquesta autora reconeix que la geografia del temps comparteix alguns interessos amb la geografia feminista, com per exemple l'èmfasi en la quotidianitat manifestat en l'estudi dels trajectes. Per això considera que no és casual que algunes geògrafes feministes hagin utilitzat la geografia del temps per estudiar, per exemple, les limitacions de temps i espai que enfronten les dones, especialment quan han de combinar treball domèstic i treball pagat. Tot i així, critica el fet que quan la geografia feminista estudia la vida quotidiana valora i té en compte les diferències entre el públic i el privat i les seves conseqüències, mentre que la geografia del temps no fa aquesta distinció, tracta l'espai com a únic i singular, ignora l'espai domèstic i es limita a representar l'espai públic, d'aquí la seva limitació (Rose, 1993).

La cronogeografia

Parkes i Thrift (1980) defineixen la cronogeografia com l'estudi d'aquells aspectes del temps que es refereixen a l'estudi de les persones, l'espai i l'activitat en escenaris socials. La cronogeografia representa un pas endavant respecte a la geografia del temps, tal com l'hem descrit en l'anterior apartat, concepte que, segons sembla, ha quedat reservat per aplicar-lo als treballs de Hägerstrand i els seus deixebles, que interpretarien el temps en una dimensió singular, en el sentit del rellotge i el calendari (Parkes i Thrift, 1980, p. xi). En canvi, la cronogeografia inclouria «un intent de determinar els components temporals i paratemporals d'una particular situació geogràficohumana» (Parkes i Thrift, 1980, p. xii).

Johnston, Gregory i Smith (1990) fan un resum molt útil de l'evolució de la geografia humana en base a la incorporació del temps i l'espai. D'aquesta síntesi se'n desprèn que la cronogeografia incorpora tots els elements seleccionats: concepte de temps i espai, i enfocaments de lloc i experimental, de

manera que no rebutja cap de les anteriors aportacions, ans les incorpora, i així es constitueix en una mena d'eclecticisme geogrficotemporal d'ampli abast. Tot i l'esforç aclaridor d'aquesta síntesi, en la pràctica encara trobem que els termes de *geografia del temps* i de *cronogeografia* s'utilitzen de manera indistinta en segons quins contextos, posant per davant l'interès comú de les dues aproximacions per situar el temps al centre dels seus treballs, més que no pas l'enfocament amb el qual enfronten els problemes que l'estudi del temps els planteja. Això fa que treballs sobre temps i geografia apareguts més recentment, tant els puguem trobar classificats sota l'epígraf de *cronogeografia*, com sota el de *geografia del temps* (Kellerman, 1989).

Gènere, ús del temps i vida quotidiana a les ciutats

Els diversos estats de la qüestió disponibles sobre geografia i gènere (Hanson i Monk, 1982; Sabaté, 1984; Garcia-Ramon, 1989; Monk, 1994, Garcia-Ramon, 1996) ens proporcionen un valuós punt de partida per analitzar quina és la presència de l'estudi del temps en el marc d'aquesta perspectiva geogràfica. D'una banda, identifiquem les aportacions que des d'aquest enfocament s'han fet sobre temes de geografia urbana o ciutat, com per exemple la combinació i el repartiment de tasques i treballs a la ciutat o les pautes de transport i mobilitat en àrees urbanes, i que estan íntimament lligades a la qüestió dels temps de la vida quotidiana. D'altra banda, assenyalarem els treballs que s'han dedicat específicament a explorar de manera simultània el temps de les dones a les ciutats.

Dones i ciutat

Els manuals o textos bàsics sobre geografia del gènere ens parlen de les dones i les ciutats, sigui en el marc d'un capítol dedicat a l'espai urbà en general (WGSG, 1984) o des d'una aproximació múltiple, regional i temàtica (Sabaté, Rodríguez i Díaz, 1995). En els dos textos citats, encara que amb diferent èmfasi, s'apunta la importància de la qüestió dels temps per l'anàlisi de la ciutat des d'una perspectiva de gènere. En el primer cas, es fa referència als problemes de temps i d'organització de la vida quotidiana per part d'aquelles persones que han de combinar treball pagat amb treball domèstic (WGSG, 1984, p. 44), la majoria de les quals són dones, així com també a les demandes generades pel treball de cura i les dificultats per fer-hi front derivades de l'actual organització temporal i espacial de les àrees urbanes (WGSG, 1984, p. 65). En el segon cas, la qüestió del gènere i l'estructura urbana s'aborda separatament pel que fa als països desenvolupats, pels quals s'estudien la diferenciació residencial, la mobilitat i la divisió funcional de la ciutat i els processos de canvi en el medi urbà; i pel que fa als països perifèrics. Paral·lelament, però, hi trobem una referència explícita i detallada a la qüestió del temps en el capítol dedicat a la vida quotidiana de les dones (Sabaté, Rodríguez i Díaz, 1995, p. 302-313).

Entre les monografies sobre gènere i ciutat, és molt útil el recull editat per Little, Peake i Richardson (1988), que s'autoinscriu en l'àmbit dels treballs sobre l'ús «genderitzat» de l'espai en àrees urbanes, seguint la tematització feta pel Women Geography Study Group de l'IBG (1984). Aproximadament de la mateixa època és el treball de Jacqueline Coutras (1987) sobre les dones i l'espai públic a les ciutats, on s'aborden, des d'una perspectiva de gènere, qüestions relatives a la vida quotidiana a les ciutats, com ara l'habitatge, els serveis o el medi ambient en espais ben diferenciats, com són el centre de la ciutat o les noves perifèries metropolitanes.

Encara que no sigui gaire freqüent, algunes revistes d'estudis urbans han dedicat específicament alguns números a les qüestions de gènere, aquest és el cas de l'*International Journal of Urban and Regional Research*, que l'any 1978 va publicar un número monogràfic dedicat al tema de dones i ciutat, on hi trobem, entre altres, els articles de Chabaud i Fougeyrollas (1978) i de Coutras i Fagnani (1978), que se citen més endavant, i *Urban Geography*, que el 1988 també va dedicar un número al tema de dones i ciutat, editat per Susan Hanson.

L'OCDE (1995) ha editat recentment els treballs presentats a la conferència *Les femmes et la ville*, celebrada a París el 1994, on des de diferents enfocaments i disciplines es fa referència especialment a l'habitatge, els serveis i les qüestions ambientals, tant des del pla de la reflexió, com des de les experiències concretes de col·lectius de dones de diversos indrets, remarcant el fet que les dones utilitzen les ciutats d'una manera específica i diferenciada de com les utilitzen els homes.

Podríem citar moltes altres contribucions, més aviat articles, dedicades al tema de les dones a la ciutat o a l'estudi de la ciutat i l'espai urbà des d'una perspectiva de gènere (Folguera, 1982; McDowell, 1983, 1993; Wekerle, 1984; Alves, 1992; Díaz Muñoz, 1995; Droogleever i Karsten, 1995; Droogleever, 1995).

L'ús del temps des d'un enfocament de gènere

Si ens cenyim als treballs que relacionen estrictament qüestions de gènere i temps, podem distingir entre les aproximacions teòriques i els estudis empírics. Els primers són més aviat escassos, sobretot en l'àmbit de la geografia, per això ens hem de referir a les aportacions d'algunes sociòlogues en aquest camp. Hi ha autores (Adam, 1989; Leccardi, 1996) que han relacionat el concepte de temps social amb l'enfocament feminista en el marc de la teoria social i hi troben molts lligams. D'entrada, perquè tots dos temes comparteixen una certa invisibilitat pel que fa a l'escassa atenció que s'hi ha presat, però també pel rebuig de les conceptualitzacions dualistes que impliquen tant la teoria feminista, com la complexitat de la vida quotidiana, indestriable de l'estudi del temps. Altres elements compartits són, per exemple, la centralitat de l'experiència, la consciència i el context, així com la importància donada a la interactivitat dels processos. És justament en base a aquests punts en comú, que Barbara Adam reconeix un desafiament en el fet de pres-

tar atenció conjuntament a les dones i al temps en el marc de la teoria social, hi veu un punt de partença per a una nova manera de fer i de pensar (Adam, 1989, p. 465).

Carmen Leccardi (1996) se centra a valorar les aportacions que el pensament feminista pot fer, tant a la revisió del paradigma temporal, com a la «deconstrucció» de les categories generalment utilitzades per l'anàlisi del temps social. Defensa que la teoria feminista proporciona una nova manera de pensar sobre el temps, en el sentit que remarca la diferent concepció que la relació entre vida i temps té per dones i homes. D'aquesta autora ens interessa també el balanç que fa sobre la utilització del concepte de temps de les dones (*women's time*) en la literatura feminista (Leccardi, 1996, p. 175). Ella situa el seu origen com a construcció conceptual als anys seixanta, encara que quan realment s'ha utilitzat i discutit ha estat en els anys vuitanta, període en el qual s'ha identificat amb temps de la diferència. En els anys noranta hi ha un esclat d'aportacions sobre el temps de les dones, que contribueix a eliminar la distinció entre les esferes pública i privada de la vida. En aquest darrer període també s'incorporen el reconeixement de les diferències entre les dones, així com la presència simultània de múltiples i diversificades experiències del temps.

Dins de la geografia, cal assenyalar de manera especial el conegut i ja citat treball de Risa Palm i Allan Pred (1985, original 1974), que va suposar una revalorització dels treballs que tradicionalment s'havien fet en el camp de la geografia del temps, enriquint-los en introduir la nova perspectiva del gènere en la seva interpretació de la vida quotidiana. La potencialitat d'aquest enfocament en el marc de la geografia del gènere també ha estat reconeguda més tard per altres autores (Droogleever i Karsten, 1989), que en valoren sobretot la capacitat de tractar de manera integrada els aspectes temporals i espacials de les activitats humanes, així com el concepte de restricció, que afecta molt diferentment els individus en funció de les seves circumstàncies personals, entre les quals s'hi compta el gènere.

Pel que fa a la producció d'estudis empírics, que a voltes també incorporen reflexions teòriques de manera paral·lela, encara que no principal, la dècada dels vuitanta ha estat especialment fecunda i sembla que l'interès pel tema segueix fins a l'actualitat. S'han produït treballs que lliguen les perspectives del gènere i de l'estudi del temps, principalment dedicats a les activitats de la vida quotidiana i a la qüestió del repartiment dels treballs, així com relatives a la mobilitat i al temps de transport.

Entre els treballs dedicats a l'estudi de l'ús del temps en el marc de la vida quotidiana de la població i sobretot del temps de les dones, destaquen molt especialment els de les autores italianes. Laura Balbo (1991a, 1991b) ha estat una de les principals impulsores de l'estudi i la discussió sobre el temps de les dones, no només a Itàlia, sinó també a Europa en general. De manera paral·lela, altres autores italianes han contribuït també a difondre el tema (Giacomini, 1985; Belloni, 1986; Ravaioli, 1986; Vinay, 1992; Cordoni, 1993; Paolucci, 1993; Sabbadini i Palomba, 1995; Bimbi, 1996). Alguns estudis de casos, com per exemple el desenvolupat sobre el temps de les dones de la

ciutat de Mòdena (Le Nove, 1990a), han estat de gran utilitat per copsar l'abast d'aquest tipus d'iniciatives.

En d'altres països europeus també trobem força treballs que estudien l'ús el temps en el marc de la vida quotidiana des d'una perspectiva de gènere. Entre altres, podem destacar el treball de Jacqueline Tivers (1985, 1988) sobre la vida quotidiana de les dones amb criatures petites, sobre les seves activitats, les ajudes de què disposen i les limitacions a les quals s'enfronten. Altres treballs que cal mencionar són els desenvolupats a Holanda per autors com Joos Droogleever (1996) sobre la vida quotidiana de les dones grans. A nivell espanyol, destaquen sobretot els treballs fets per la sociòloga del CSIC, M. Àngeles Durán (1986, 1988, 1992), que ha estat una de les primeres persones que va assenyalar la importància de la qüestió de l'ús del temps en la vida quotidiana des d'una perspectiva de gènere a l'Estat espanyol. Ramon Ramos (1990, 1992) és un altre dels autors espanyols interessats en el temps com a tema d'estudi, encara que el seu interès per incorporar un enfocament de gènere ha estat més puntual (1990). Jesusa Izquierdo ha contribuït amb treballs que han abordat la qüestió de l'ús del temps i el gènere de manera directa (Izquierdo, 1988) o bé a través de l'anàlisi de les activitats desenvolupades per la població (Izquierdo, 1990a). A aquests treballs s'ha afegit molt recentment l'estudi de Mariano Álvaro Page (1996) sobre l'ús del temps d'homes i dones a l'Estat espanyol. Des de la geografia probablement ha estat M. Ángeles Díaz Muñoz (1992) qui més atenció ha prestat al tema dels temps de la vida quotidiana de la població.

Un altre camp d'estudi l'ofereixen els estudis dedicats al **temps de treball**, tant del treball productiu, com del treball reproductiu. Sobre el temps de treball productiu s'han fet estudis que aborden aspectes molt diversos (Beechey i Perkins, 1987; Fagnani i Chauviré, 1989; Bugari, 1991; Paolucci, 1993). Sobre el temps de treball domèstic les aportacions són més nombroses, probablement pel protagonisme més gran de les dones en aquest àmbit. Un treball bastant antic però interessant i pioner sobre aquest tema va ser el de Chabaud i Fougeyrollas de 1978. Recentment hi ha hagut un interès creixent pel tema, que s'ha manifestat en les nombroses contribucions que han aparegut sobre aquesta qüestió (Droogleever i Karsten, 1989; Dyck, 1990; Shelton, 1990; Pinch i Storey, 1992; Gustafsson i Kjulin, 1994).

Finalment, la **mobilitat i el temps de transport** és un altre dels camps en el qual s'ha treballat des d'una perspectiva de gènere. En aquest cas hem de citar alguns treballs antics, però no per això menys interessants, com són el de Palm i Pred (1985, original 1974) o el de Coutras i Fagnani (1978), així com uns altres de més recents (Coutras, 1993). Susan Hanson ha estat investigant la mobilitat i els desplaçaments de les dones des de la dècada dels anys setanta, generant nombrosos escrits sobre aquest tema (Hanson i Hanson, 1980). Del seu mestratge han sorgit també molts altres treballs en la mateixa línia (Hanson i Johnston, 1985, Johnston-Anumonwo, 1988; Rosenbloom, 1989; Blumen, 1994). A Espanya també hi ha geògrafes que s'han ocupat del tema de la mobilitat, com M. Ángeles Díaz Muñoz (1989) o Isabel Clos (1986), entre d'altres.

Tal com hem vist, l'estudi del temps no ha estat pas oblidat per la geografia, sinó que precisament des de la geografia s'ha contribuït a desenvolupar l'interès per l'estudi del temps des d'altres disciplines. El balanç de la convergència d'aquests estudis amb la perspectiva de gènere és també força positiu. Tot i així, resten encara molts aspectes per treballar si es vol aprofundir en l'exploració dels temps de la vida quotidiana de les dones a les ciutats.

Bibliografia

- ADAM, Barbara (1989). «Feminist social theory needs time. Reflections on the relation between feminist thought, social theory and time as an important parameter in social analysis». *Sociological Review*, 37 (3), p. 458-473.
- (1990). *Time and social theory*. Cambridge: Polity Press.
- (1995). *Timewatch: The Social Analysis of Time*. Cambridge: Polity Press.
- ÁLVARO PAGE, Mariano (1996). *Los usos del tiempo como indicadores de la discriminación entre géneros*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- ALVES CALIÓ, Sonia (1992). «Re-ler a cidade ao feminino: uma proposta de reforma urbana do ponto de vista das mulheres». *Boletim de Geografia Teoretica*, 22 (43-44), p. 239-245.
- BAILLY, Antoine S. (1984). «La chronogéographie». A BAILLY, Antoine S. (ed.). *Les concepts de la géographie humaine*. Paris: Masson, p. 143-146.
- BAILLY, A.; BEGUIN, H. (1982). *Introduction à la géographie humaine*. Paris: Masson.
- BAILLY, Antoine; FERRAS, Robert; PUMAIN, Denise (1992). *Encyclopédie de Géographie*. Paris: Economica.
- BAKER, Alan R.H. (1979). «Historical geography: a new beginning?». *Progress in Human Geography*, 3, p. 560-570.
- (1981). «An historico-geographical perspective on time and space and on period and place». *Progress in Human Geography*, 5 (3), p. 439-443.
- BALBO, Laura (1991a) (ed.). *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli.
- (1991b). «Una ley para las horas futuras». *Mientras tanto*, 42, p. 59-63.
- BEECHEY, Veronica; PERKINS, Tessa (1987). *A matter of hours: women, part-time work and the labour market*. Cambridge: Polity Press.
- BELLONI, C. (1986). *Il tempo della città. Una ricerca sull'uso del tempo quotidiano a Torino*. Milà: Angeli.
- BIMBI, Franca (1996). «Conciliare i ruoli o ricomporre i tempi?». Text mecanografiat.
- BLUMEN, Orna (1994). «Gender differences in the journey to work». *Urban Geography*, 15 (3), p. 223-245.
- BRUNET, Roger; FERRAS, Robert; THÉRY, Hervé (1992). *Les mots de la Géographie. Dictionnaire critique*. Paris: RECLUS-La Documentation Française.
- BUGARI, Tullio (1991). «Le donne e il tempo di lavoro». *Prisma*, 23, p. 59-69.
- CARLSTEIN, T.; PARKES, D.; THRIFT, N. (1978) (eds.). *Timing Space and Spacing Time, Human Activity and Time Geography*. Londres: Edward Arnold.
- CATER, John; JONES, Trevor (1989). *Social Geography*. Londres: Arnold.
- CHABAUD, Danielle; FOUGEYROLLAS, Dominique (1978). «Travail domestique et espace-temps des femmes». *International Journal of Urban and International Research*, 2 (3), p. 421-431.
- CLARK, Audrey N. (1987). *Longman Dictionary of Geography human and physical*. Londres: Longman.

- CLAVAL, Paul (1981). *La logique des villes*. París: LITEC.
- (1984). *Géographie humaine et économique contemporaine*. París: PUF.
- (1992). «Géographie et sociologie». A BAILLY, Antoine; FERRAS, Robert; PUMAIN, Denise (ed.). *Encyclopédie de Géographie*. París: Economica, p. 75-91.
- CLOKE, Paul; PHILO, Chris; SADLER, David (1991). *Approaching Human Geography*. Londres: Paul Chapman.
- CLOS I COSTA, Isabel (1986). «El viatge al treball a Barcelona i entorn». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 8-9, p. 25-38.
- CORDONI, Elena (1993). «Las mujeres cambian los tiempos». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 2, p. 221-237.
- COUTRAS, Jacqueline (1987). *Des villes traditionnelles aux nouvelles banlieues. L'espace public au féminin*. París: SEDES.
- (1993). «La mobilité des femmes au quotidien». *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 59-60, p. 162-169.
- COUTRAS, J.; FAGNANI, J. (1978). «Femmes et transport en milieu urbain». *International Journal of Urban and Regional Research*, 2 (3), p. 432-439.
- DÍAZ MUÑOZ, M. Ángeles (1989). «Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 219-239.
- (1991). «Unas notas sobre las posibilidades docentes y aplicaciones de la geografía del tiempo». A BOSQUE, J.; DÍAZ, M.A. (ed.). *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 131-163.
- (1992). «Espacio y tiempo en la actividad cotidiana de la población». A BOSQUE, J.; CASTRO, C. de; DÍAZ, M.A.; ESCOBAR, F.J. (ed.). *Prácticas de geografía de la percepción y de la actividad cotidiana*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 15-44.
- (1995). «Género y estructura urbana en los países occidentales». A *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 15, p. 267-279.
- DICCIONARIO (1986). *Diccionario de Geografía*. Madrid: Anaya.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos (1995). «Les dones en entorns urbans i suburbans». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p. 83-95.
- (1996). «Elderly women in rural areas in the Netherlands». *28th International Geographical Congress*. La Haia, 4 al 10 d'agost de 1996.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos; KARSTEN, Lia (1989). «Daily activity patterns of working parents in the Netherlands». *Area*, 21 (4), p. 365-376.
- (1995). «Women and the city». *Erasmus Course Geography and gender*. Roskilde, Dinamarca, 12-17 de setembre de 1995.
- DURÁN, M. Ángeles (1986). *La jornada interminable*. Barcelona: Icària.
- (1988). *De puertas adentro*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- (1992). «El triángulo imposible». *Treballs de Geografia*, 44, p. 47-62.
- DYCK, I. (1990). «Space, time, and renegotiating motherhood: an exploration of the domestic workplace». *Environment and Planning D. Society and Space*, 8, p. 459-483.
- ELIAS, Norbert (1989). *Sobre el tiempo*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- ELLEGARD, Kajsa; HÄGERSTRAND, Torsten; LENNTORP, Bo (1977). «Activity Organization and the Generation of Daily Travel: Two Future Alternatives». *Economic Geography*, 53 (2), p. 126-152.
- FAGNANI, Jeanne; CHAUVIRÉ, Yvan (1989). «La actividad profesional de las mujeres con hijos en la aglomeración parisina (1975-1982)». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 15, p. 39-66.
- FOLGUERA CRESPO, Pilar (1982). «La presión del espacio urbano sobre la actividad cotidiana de la mujer: espacio interior y exterior». *Estudios Territoriales*, 5, p. 107-124.

- GARCIA RAMON, M. Dolors (1989). «Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* 9, p. 27-48.
- (1996). «Geography and Gender. The state of the art». *28th International Geographical Congress*. La Haia, 4 al 10 d'agost de 1996.
- GIACOMINI, Bruna (1985). «Sincronie perdute: tempo e orario nella vita delle donne». A BIMBI, Franca; PRISTINGER, Franca (ed.). *Profili sovrapposti*. Milà: Angeli, p. 166-183.
- GREGORY, Derek; URRY, John (1985). *Social relations, space and time*. Londres: MacMillan.
- GUSTAFSSON, Björn; KJULIN, Urban (1994). «Time use in child care and housework and the total cost of children». *Journal of Population Economics*, 7, p. 287-306.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1976). «Geography and the Study of Interaction between Nature and Society». *Geoforum*, 7 (1), p. 329-334.
- (1982). «Diorama, path and project». *Tidjschrift vor economische en sociale geografie*, p. 323-339.
- (1991a, original 1970). «¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?». A BOSQUE, J.; DÍAZ, M.A. (ed.). *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 93-109.
- (1991b, original 1989). «Reflexiones sobre ¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?». A BOSQUE, J.; DÍAZ, M.A. (ed.). *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 111-118.
- HANSON, Susan; HANSON, Perry (1980). «Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden». *The Geographical Review*, 70, p. 291-299.
- HANSON, Susan; JOHNSTON, Ibipo (1985). «Gender differences in work-trip length: explanations and implications». *Urban Geography*, 6 (3), p. 193-219.
- HANSON, Susan; MONK, Janice (1982). «On not excluding half of the human in geography». *Professional Geographer*, 34 (1), p. 11-23.
- HASSARD, John (1990) (ed.). *The Sociology of Time*. Londres: Macmillan.
- HERBERT, D.T.; JOHNSTON, R.J. (1979). *Geography and the urban environment*. Chichester: John Wiley & Sons.
- IGU (INTERNATIONAL GEOGRAPHICAL UNION) (1996). *28th International Geographical Congress. The Hague August 4-10 1996. Land, Sea and Human Effort. Final Program*. La Haia: International Geographical Union.
- INTERNATIONAL JOURNAL OF URBAN AND REGIONAL RESEARCH (1978). «Women and the city». *International Journal of Urban and Regional Research*, 2 (3).
- IZQUIERDO, Jesusa (1988). *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- (1990a). *La interdependència de les activitats domèstiques i el treball remunerat*. Barcelona: Parlament de Catalunya.
- JOHNSTON-ANUMONWO, Ibipo (1988). «The journey to work and occupational segregation». *Urban Geography*, 9 (2), p. 138-154.
- JOHNSTON, R.J. (1986) *On human Geography*. Oxford, Blackwell.
- JOHNSTON, R.J.; GREGORY, Derek; SMITH, David M. (1990). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell. 1a ed., 1986.
- KELLERMAN, Aharon (1989). *Time, Space and Society: Geographical Societal Perspectives*. Dordrecht: Kluwe Academic Publishers.
- KNOX, Paul L. (1994). *Urbanization. An introduction to Urban Geography*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

- LECCARDI, Carmen (1996). «Rethinking Social Time: Feminist Perspectives». *Time & Society*, 5 (2), p. 169-186.
- LE NOVE (1990). *Le donne nella città: tempi, bisogni e servizi. Rapporto di ricerca*. Modena: Comune di Modena.
- LITTLE, Jo; PEAKE, Linda; RICHARDSON, Pat (1988) (ed.). *Women in Cities. Gender and the urban environment*. Londres: MacMillan.
- MARTENSON, Solveig (1977). «Childhood interaction and temporal organization». *Economic Geography*, 53 (2), p. 99-125.
- MCDOWELL, L. (1983). «Towards an understanding of the gender division of urban space». *Environment and Planning*, 1, p. 59-72.
- (1993). «Space, place and gender relations: Part I. Feminist empiricism and the geography of social relations». *Progress in Human Geography*, 17 (2), p. 157-179.
- MENDIZÁBAL I RIERA, Enric (1993). «El temps en geografia humana». (ed.) *Professor Lluís Casassas. Geografia i Territori*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 53-61.
- (1996). *L'ús temporal del territori: l'exemple dels habitants de la regió metropolitana de Barcelona*. Tesi de doctorat. Departament de Geografia. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- MERENNE, Émile (1990). *Dictionnaire des termes géographiques*. Brusel·les: Hatier.
- MONK, Janice (1994). «Place matters: Comparative international perspectives on feminist geography». *Professional Geographer*, 46, p. 277-88.
- OCFDE (1995). *Les femmes et la ville*. París: OCDE.
- PALM, Risa; PRED, Allan R. (1985, original 1974). «Una perspectiva geográfico-temporal de los problemas de desigualdad de las mujeres». A GARCIA RAMON, M. Dolors (ed.). *Teoría y método en geografía humana*. Barcelona: Ariel, p. 107-131.
- PAOLUCCI, Gabriella (1993). «Orari di lavoro e doppia presenza. Un indagine sui tempi quotidiani delle donne». A GURRIERI, Giovanna; PAOLUCCI, Gabriella (ed.). *Insieme/Contro. Cittadinanza, uguaglianza e solidarietà nei sistemi di welfare*. Florència: Centro Editoriale Toscano, p. 161-190.
- PARKES, D.; THRIFF, N. (1980). *Times, spaces and places. A Chronogeographic Perspective*. Chichester: John Wiley & Sons.
- PINCH, Steven; STOREY, Angele (1992). «Who does what, where?: a household survey of the division of domestic labour in Southampton». *Area*, 24 (1), p. 5-12.
- PRED, Allan (1977). «The choreography of existence: coments on Hägerstrand's time-geography and its usefulness». *Economic geography*, 53 (2), p. 207-221.
- (1984). «Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places». *Annals of the Association of American Geographers*, 74 (2), p. 279-297.
- RAMOS TORRES, Ramón (1990). *Cronos dividido. Uso del tiempo y desigualdad entre mujeres y hombres en España*. Madrid: Instituto de la Mujer. Ministerio de Asuntos Sociales.
- (1992) (ed.). *Tiempo y Sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas i Siglo XXI.
- RANDLE, Patricio H. (1965). «El tema del tiempo. Cambio y movimiento en el espacio geográfico». *Estudios Geográficos*, 98, p. 21-40.
- RAVAIOLI, Carla (1986). *Tempo da vendere. Tempo da usare. Lavoro produttivo e lavoro riproduttivo nella società microelettronica*. Milà: Franco Angeli.
- ROSE, Gillian (1993). *Feminism & Geography*. Cambridge: Polity Press.
- ROSENBLOOM, Sandra (1989). «Differences by sex in the home-to-work travel patterns of married parents in two major metropolitan areas». *Espace, Population, Sociétés*, 1, p. 65-76.

- SABATÉ, Ana (1985). «La mujer en la investigación geográfica». *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 4, p. 275-282.
- SABATÉ, Ana; RODRÍGUEZ, Juana M^a; DÍAZ, Mª Ángeles (1995). *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Síntesis.
- SABBADINI, Linda Laura; PALOMBA, Rosella (1995). *Tiempos diversos. El uso del tiempo de hombres y mujeres en la Italia de hoy*. Roma: Instituto Nacional de Estadística.
- SHELTON, Beth Anne (1990). «The Distribution of Household Tasks: Does Wife's Employment Status Make a Difference?». *Journal of Family Issues*, 11 (2), p. 115-135.
- SMALL, Lohn; WITHERICK, Michael (1987). *A modern dictionary of geography*. Londres: Edward Arnold.
- SOROKIN, Pitrim; MERTON, Robert K. (1992, original 1937). «El tiempo social: un análisis metodológico». A RAMOS TORRES, Ramón (ed.). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Siglo XXI, p. 73-87.
- TABBONI, Simonetta (1990). *Tempo e società*. Milà: Franco Angeli.
- THRIFT, N.J. (1977). «Time and Theory in Geography». *Progress in Human Geography*, 1 (3), p. 413-457.
- THRIFT, Nigel; PRED, Allan (1981). «Time-geography: a new beginning». *Progress in Human Geography*, 5 (2), p. 277-286.
- TIVERS, Jacqueline (1985). *Women attached. The daily lives of women with young children*. Londres: Croom Helm.
- (1988). «Women with young children: constraints on activities in the urban environment». A LITTLE, Jo; PEAKE, Linda; RICHARDSON, Pat (ed.). *Women in cities*. Londres: Macmillan, p. 84-97.
- TORNQVIST, Gunnar (1977). «The geography of economic activities: Some critical viewpoints on theory and application». *Economic Geography*, 53 (2), p. 153-162.
- TUAN, Yi-Fu (1978). «Space, Time, Place: A Humanistic Frame». CARLSTEIN, T.; PARKES, D.; THRIFT, N. (ed.). *Timing Space and Spacing Time. Making Sense of Time*. Londres: Arnold, p. 7-16.
- UNWIN, Tim (1995). *El lugar de la geografía*. Madrid: Cátedra.
- URBAN GEOGRAPHY (1988). *Urban Geography*, 9 (2).
- URRY, John (1985). «Social relations, space and time». A GREGORY, Derek; URRY, John (ed.). *Social Relations and Spatial Structures*. Londres: Macmillan, p. 20-29.
- VINAY, Paola (1992). «Donne e flessibilità del lavoro, dalla economia informale alla riorganizzazione dei tempi». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 32, p. 189-205.
- WEKERLE, Gerda R. (1984). «A Women's Place in the City». *Antipode*, 16 (3), p. 11-19.
- WGS (WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP de l'IBG) (1984). *Geography and Gender. An introduction to feminist geography*. Londres: Hutchinson.